

Civilization Boundaries
Цивилизационни граници

НЕМСКИТЕ ВОЕННОПЛЕННИЦИ В ГУЛАГ И ЗНАЧЕНИЕТО ИМ ЗА СССР

Христина Павлова

Хумболтов университет – Берлин

Резюме. В периода между 1941 – 1945 г. близо 3,2 млн. немски военнопленници се сблъскват с жестока реалност на съветския ГУЛАГ. От тях 1,1 млн. загиват от изтощение, болести и глад. Настоящата статия ще се опита да проследи пътешествието на немските войници от бойното поле до трудовите лагери, начина им на живот в годините на пленничество и трудностите при тяхното репатриране. Една значителна част от военнопленниците остават в съветските лагери чак до 1956 г. Тук ще се опита да отговорим на въпроса дали дългото им пленничество се крие в острата нужда на Съветския съюз от евтина работна ръка, или по-скоро в желанието на Съветския съюз да използва немските военнопленници като инструмент за оказване на политически натиск срещу западните сили и ФРГ?

Keywords: GULAG; Second World War; POWs; Soviet Union; Nazi Germany; survival; repatriation; forced labor; Cold War; Stalin; Khrushchev; Adenauer; FRG

На 8 май 1945 г. Германия е разгромена. Нацистският режим рухва, армията се предава безусловно, а съюзниците разделят страната на окупационни зони. Германия губи общо 5,3 млн. войници, 1,5 млн. души се броят за безследно изчезнали, повече от 1 млн. цивилни загиват. Бомбардировките над Германия засягат близо 20 млн. немци и разрушават до основи редица немски градове (Biess, 2006: 43). Близо 11 млн. немски войници попадат в плен. От тях се завръщат по-малко от 10 млн. (Overmans, 2000:12).

В периода между 1941 – 1945 г. близо 3,2 млн. немски военнопленници попадат в съветски лагери. От тях 1,1 млн. загиват от изтощение, болести и глад (Lehman, 1986:10). Дългото военнопленничество приключва чак през 1956 г. като резултат от постигнатите договорености между немския канцлер Конрад Аденауер и Никита Хрушчов в Москва през септември 1955 г. Завръщането на последните военнопленници (*Die Heimkehr der Zehntausend*) представлява ключов момент в немската следвоенна история, символизиращ прехода от следвоенния период към нормализацията.

Настоящата статия ще се опита да проследи пътешествието на немските войници от бойното поле до трудовите лагери, начина им на живот в годините

на пленничество и трудностите при тяхното репатриране. Въпросът, на който ще се опитам да отговоря тук, е каква е причината СССР да задържи една част от военнопленниците чак до 1956 г. Действително ли причината за дълготното им пленничество се крие в острата нужда на Съветския съюз от евтина работна ръка, или по-скоро военнопленниците са използвани от съветското управление като инструмент за оказване на политически натиск срещу западните сили и ФРГ?

Попадане в плен и „маршовете на смъртта“

Всеки трети от пленяваните немски войници в СССР загива. До голяма степен шансовете за оцеляване на военнопленниците зависят от момента на тяхното залавяне. Така например близо 90% от заловените в периода 1941 – 1942 г. загиват непосредствено след залавянето си. Подобна е съдбата и на заловените при Сталинград войници от края на 1942 г. до февруари 1943 г. От общо 91 000¹⁾ войници, които се предават на Червената армия, не повече от 6000 оцеляват²⁾.

Непосредствено след залавянето си немските военнопленници претърпяват значителен културен шок, предизвикан от дългогодишната военна пропаганда и налаганите стереотипни представи. Немските войници са обучавани, че е по-добре да се самоубият, отколкото да допуснат да бъдат пленени.

Това разказва и лейтенант Ханс Кампман, изпратен през юни 1944 г. на Източния фронт (Overmans, 2000:13). На 30 юни 1944 г. Кампман е пленен и прекарва следващите 5 години от живота си в лагер в Грязовец. Кампман е пленен от съветски войници, претърсващи с кучета мястото, където той се укривал след разгромяването на VI армия: *„Тogaвa руснаците се насочиха към мен. Заливаха ме хиляди мисли: Сега дойде моментът да решиш дали да се самоубиеш, преди да са дошли войниците, или те ще те убият. Последният вариант е да видиш какво ще ти се случи... Изведнъж те бяха пред мен: „Руки вгeрх!“ , чух аз, „Ръцете горе!“ ... Във всеки случай пленяването протече добре. Това беше изненадващо, защото досега ни бяха повтаряли, че пленят ли ни, това ще е краят. Винаги ни предупреждаваха: „Те ще ви убият!“ . Това доведе мнозина до самоубийство. Това предпочете да направи и моят началник, да се самоубие, вместо да бъде пленен“* (Overmans, 2000:13).

След пленяването им военнопленниците се транспортират до общи лагери, откъдето след това биват преразпределяни и отново транспортирани към отделни лагери в зависимост от тяхната присъда и военен ранг. Голяма част от ранените и изтощени военнопленници загиват още по време на „маршовете на смъртта“ (Lehman, 1986:24). Някои от тежко ранените, които изостават от строя, са или застрелвани, или просто изоставяни на студа: *„Първите скоро започнаха да се стропоясват отляво и отдясно на строя. Те не можеха повече. Отначало надзирателите ги*

удряха веднъж силно по врата, но след като случаите зачестиха, те просто ги оставяха да лежат така. Траеше най-много 2 до 3 часа, докато не замръзнат“ (Cartellieri, 1967:16).

Франц Хабер – оцелял военнопленник, заловен при Сталинград, си спомня за ужаса по време на транспортирането си до съветския лагер: „Отначало се зарадвахме, че руснаците взимат военнопленници. Но лошото беше, че те не се грижеха за ранените. Тях ги убиваха. Самият аз го видях. Имаше двама души, които бяха тежко ранени. Единият седеше на носилката, но придвижването им беше твърде бавно. Ние трябваше да ги оставим зад едни храсти, и след това се чуха два изстрела. Аз, разбира се, го приех като много нечовешко, но за руснаците това беше нормално“ (Lehman, 1986: 24 – 25).

След пристигането си в общите лагери военнопленниците биват регистрирани и разпитвани, като целта на разпита е да се разбере каква е била функцията им на фронта, както и да се определят политическите и моралните им убеждения. След разпита затворниците биват щателно претърсвани за забранени предмети, като ножове или карти. Освен това обаче претърсването целяло откриването и задържането на ценни предмети, като часовници например. Тази практика, разбира се, била разпространена не само в съветските лагери, но също така и сред немските и американските.

Следваща стъпка била по-нататъшното транспортиране на военнопленниците до отделните им лагери, което отнема живота на още военнопленници. Според немска статистика транспортирането на военнопленници от Дубовка до Пахта Арал през 1943 г. отнема живота на близо 1000 от общо 3000 души. През същата година 1800 души трябва да бъдат транспортирани от Бекетовка до Йелабуга, но само 600 души достигат до лагера живи (Böhne, 1966: 113).

Неотоплените и застлани само със слама товарни вагони са претъпкани с хора, за които не е подсигурана достатъчно храна: „Сутринта на третия ден след натоварването вратите се отвориха. Плъзна се една голяма кофа с пшеничена супа. Но още преди да бъде оставена на земята, настъпи паника. Супата скоро бе плисната навсякъде, по стени, врати и беше разсипана по всички. Всеки се опитваше да се добере до нея и някак да я събере с ръце. Едно диво кълбо от хора се скупчи на вратата на вагона... Имаше трима мъртви веднага след инцидента. Дали бяха застреляни от руснаците, или просто са били стъпкани, никой не го беше грижа...“ (Lehman, 1986:27).

Спомените на оцелелите предполагат, че лошите условия на живот както по време на транспортирането, така и по време на пребиваването им в лагерите, са свързани с многократното им унижаване от страна на надзирателите: „Яжте като свине!“ – Това бяха любимите думи на руснаците към нас. Ние

не само се хранехме като свине, ние живеехме като такива, ако не бяхме и едно стъпало по-надолу. По време на ядене и пиене винаги имаше побои, никой не обръщаше внимание на лежащите на пода болни, в навалищата на тях не им бяха давани дажби или нещо за пиене заради алчността на останалите“ (Lehman, 1986:27).

По-различна картина обрисуват разказите на Ханс Кампман, който обръща внимание на факта, че съветските надзиратели осигуряват храна на военнопленниците в момент, в който и те самите не разполагат с провизии: *„Дадоха ни един чувал брашно, като надзирателите ни намекнаха, че нямат друго... В крайна сметка, ни се стори много човешко, че руснаците изобищо ни дадоха нещо, при положение че те самите нямаха нищо... Още от първия ден ние бяхме по-добре от нашите надзиратели и от руския народ по селата“* (Overmans, 2000:88). Разказите на оцелели военнопленници подсказват, че техните преживявания се различават значително в зависимост от конкретната ситуация. Затова не е препоръчително да се вадят генерални заключения относно съдбата на военнопленниците.

Тук е необходимо да се отбележи, че „нечовешките“ (Lehman, 1986:10) условия, в които се налага да живеят военнопленниците, са сходни с тези на цивилното население и не трябва да бъдат разглеждат като целенасочена политика от страна на съветската власт спрямо немските военнопленници.

При разглеждането на темата за съдбата на немските военнопленници в съветските лагери също така трябва да се има предвид, че положението на немските военнопленници е много по-добро от това на съветските военнопленници в немските лагери. От общо 5,7 млн. съветски военнопленници, изпратени в нацистките лагери, близо 3,3 млн. загиват вследствие на систематично провежданата нацистка политика на изстребление.

Лагерната култура

Съветските лагери, за разлика от английските и американските, представляват една затворена система. Те са обградени от телени мрежи и са под постоянното наблюдение на въоръжени надзиратели. В близо 2500-те лагера (Böhne, 1966: 96) са наложени еднакви принципни положения и организация. Военнопленниците водят изолиран начин на живот. Те нямат връзка с външния свят. Военнопленниците и надзирателите контактуват помежду си рядко – най-вече в случаите, когато надзирателите придружават затворнически бригади извън лагера или когато затворниците снабдяват надзирателите с определени продукти, които те получават като пратки от близките си.

Военнопленниците са принудени да живеят в изключително тежки условия. Килиите, в които са настанявани, разполагат единствено с дву- или триетажни дървени легла, застлани със сламеник. Кампман си припомня как „по

сто души трябваше да лежат на три дълги сламеника, като всеки от нас разполагаше с по 70 см. Когато нощно време някой трябваше да излезе и после се връщаше, неговото място се заемаше от съседите отляво и отдясно. Тогава правехме, както се прави в свинарник. Лягахме съвсем отгоре и по някое време потъвахме до първоначалните си места. В ранния период на пленничеството ми често пъти ставах свидетел как някой другар така и не ставаше от сламеника сутрин“ (Overmans, 2000: 93).

Чак през 1946 – 1947 г., когато условията в лагерите постепенно започват да се подобряват, на военнопленниците са осигурени завивки, възглавници, маси, столове и пейки (Lehman, 1986:39). До 1947 г. лошото изхранване и ниската хигиена в лагерите стават причина за избухването на епидемии. В този период смъртността в лагерите става толкова висока, че централното управление на военнопленниците е обезпокоено и започва да търси начин да предотврати повторна смъртна вълна (Borchard, 2000: 47). В следвоенните години обаче условията на живот и на съветското население са изключително тежки. Тъй като военнопленниците получават хранителни дажби, сходни с тези на останалата част от населението, особено подобряване на изхранването е невъзможно.

Най-отслабналите и изтощените от военнопленниците са изпращани във „възстановителни лагери“ (Borchard, 2000: 47), където поне не били принуждавани да работят. На останалата част от военнопленниците е дадена възможността да печелят пари, като работят, което им осигурява допълнителни хранителни дажби. Друга предприета мярка за понижаването на смъртността в лагерите е подобряването на пощенските услуги с цел военнопленниците да могат да получават повече пратки с хранителни продукти отвън (Borchard, 2000: 48). Благодарение на предприетите мерки здравословното състояние на военнопленниците се подобрява значително до 1949 г. Въпреки това вече причинените физически и психически проблеми бележат живота на военнопленниците и след напускането на лагерите.

Отделните лагери и съответните им ръководства осигуряват различни условия на живот на военнопленниците. Упражнявайки отредената им от партията власт, директорите на лагерите и надзирателите успяват до известна степен да повлияят начина на живот, като определят вида и интензивността на принудителния труд, качеството на изхранване, условията на спане, отношенията на надзирателите спрямо лагерниците и предоставянето или отнемането на правото да се пишат писма (Borchard, 2000: 47).

Независимо от разликите между отделните лагери общата черта, която може да се наблюдава навсякъде, е възникването на характерна лагерна култура. Тук това понятие се използва както в смисъла на организирането на театрални и музикални програми, които присъстват в съветските лагери по това време, така и в смисъла на оформящите се всекидневни отношения и практики между военнопленниците и надзирателите (Lehman, 1986: 41).

Немските военнопленници са настанявани в различни лагери в зависимост от военния си ранг. Така например има отделни лагери за старши офицери и генерали, както и отделни лагери за обикновените войници. Постепенно военнопленниците установяват своя собствена йерархия, базирана на ранга си. По-високият ранг осигурява на лагерниците по-големи удобства и позиция в лагерния живот.

Друг фактор за получаването на по-висока позиция в йерархията, разбира се, са парите. Онези от лагерниците, които успяват да изкарат повече пари и които често получават пратки отвън, си спечелват благоразположението на надзирателите (Borchard, 2000: 50). Освен това в лагерите постепенно се открояват и хората със специални познания и способности, които биха могли да бъдат от полза в лагерния живот и на строежите. Това са инженери, строители, географи и т.н., които посредством сътрудничеството си с надзирателите и директорите на лагерите успяват да си осигурят повече пари и удобства. В най-неизгодно положение се оказват неработоспособните лагерници и онези, които рядко получават пратки по пощата. Те не разполагат с допълнителни пари или с нещо, което биха могли да предложат в замяна на повече храна или удобства (Borchard, 2000: 50).

По-голямата част от военнопленниците са местени в нов лагер веднъж или два пъти годишно. Целта при тези чести премествания е пренасянето на одобрени поведенчески практики в останалите лагери. Честото местене на военнопленници е характерна особеност на лагерната култура. Новодошлите носят със себе си нова информация за външния свят, нови традиции и обичаи, които променят установените вече практики в лагера. От спомените на немски военнопленници обаче става ясно, че честото местене от лагер в лагер представлявало истинско бреме за тях, тъй като на всяко ново място те трябвало да се сблъскват с вече установената йерархия на по-старите затворници и били принудени наново да си извоюват определена позиция в лагерния живот.

Както вече беше споменато, лагерната култура включва не само всекидневните практики и йерархичния ред, но и организираните от управлението и от самите военнопленници културни мероприятия. Културният живот в лагерите включва, от една страна, иницирираните от военнопленниците курсове и спортни събития, както и организираните от съветска страна идеологически речи. Трябва да се отбележи, че в това отношение съветските лагери изостават значително от западните. Това отбелязва и Хелмут Голвитцер в спомените си: *„Нашият живот в Русия би бил несравнимо по-лек, ако имаме правото на интелектуална дейност в лагерите. Имаше немалко интелектуалци, които страдаха от духовния глад не по-малко, отколкото от физическия. Много от нас нямаше да усеят тези години като загубено време, ако имаше книги, курсове, лекции и дискусии, както се случваше в лагерите от западните страни...“*⁽³⁾.

Съдебните процеси срещу военнопленниците

Съветският съюз е единствената от воюващите държави по време на Втората световна война, която не е ратифицирала Женевските конвенции относно военнопленниците от 1929 г. Въпреки това СССР е обвързан, също както Германия, с Хагските конвенции от 1899 и 1907 г., подписани от царска Русия⁴). В чл.4 от конвенциите се казва: *„Военнопленниците се намират под властта на вражеското правителство, но не и под властта на лицата или дивизиите, които са ги пленили. Те трябва да бъдат третирани с човечност. Всичко, което лично им принадлежи, си остава тяхна собственост с изключение на оръжие, коне и писания с военно съдържание“*⁵).

За съветската власт обаче пленяването немски войници нямат статута на военнопленници. Те са съдени като „пленени военнопредстъпници“ (Lehman, 1986: 28). Според съда това са мъже, които са участвали в престъпления срещу съветската власт на съветска територия. В това отношение е важно да бъде споменат Указ 43, издаден на 19 април 1943 г., относно *„мерките за наказване на немско-фашистките престъпници, които са виновни за убийствата и насилието на съветското цивилно население и пленените червеноармейци, както и на шпионите и предателите на родината сред съветските граждани и техните помощници“* (Borchard, 2000: 66). Указът предвижда смъртно наказание чрез обесване за немските военнопленници, а за съветските колаборационисти – дългогодишен лагер (Borchard, 2000: 66). Впоследствие много от смъртните наказания са заменени с 25 години в трудов лагер.

Важно е да се посочи, че един от мотивите зад издаването на Указа е да се насочи общественото внимание към немските военни престъпления, отклонявайки по този начин вниманието от съветските престъпления. Дни преди издаването на Указа световната преса съобщава за намерените масови гробове при Катин, където съветската армия разстрелва 25 000 полски офицери⁶).

Няколко месеца след издаването на Указа в Москва се провежда конференция (19 – 30 октомври 1943 г.), обсъждаща съдбата на немските военнопленници след очакваната победа над Германия. В присъствието на английския и американския външен министър Вячеслав Молотов заявява, че след сключването на примирие всички немски войници и членове на нацистката партия, считани за виновни за жестокостите и кланетата по време на войната, трябва да бъдат изпратени и съдени в страните, където са извършени съответните престъпления. Одобрението на западните страни към съветската декларация дава свободата на Съветския съюз да осъди немските военнопленници пряко собственото си законодателство, без да се съобразява с контрола на международните и съюзническите органи.

На тази база през 1949 г. по-голямата част от военнопленниците са осъдени от военните съдилища на дългогодишно лишаване от свобода – присъдите

варира между 10 и 25 години в трудов лагер. Броят на осъдените военнопленници достига приблизително 50 – 60 000 души. Следвайки логиката, че военнопленниците са всъщност военнопредстъпници, съветската власт разглежда освобождаването на последните военнопленници не като резултат от споразуменията на Аденауер с Москва, а като освобождаване на престъпници по „хуманни съображения“ (Lehman, 1986: 28).

Голяма част от военнопленниците са осъдени заради военни престъпления или подпомагането им. Доказаните военни престъпления, като разстрела или малтретирането на цивилното население, както и престъпления срещу червеноармейци, се наказват без изключение със смърт чрез обесване, като присъдата се изпълнява непосредствено след края на войната. Но във всеки случай към 1949 – 1950 г., когато масово се издават присъди на немските военнопленници, тази практика вече е прекратена.

Повечето присъди не доказват личната вина на военнопленниците, а по-скоро съучастие във военни престъпления. Понятието съучастие е често употребявано от съветските съдилища. Военнопленници са осъждани заради „съучастие“ само заради принадлежността си към определена военна дивизия. Наред с обвиненията във военни престъпления военнопленниците са осъждани и за обикновени кражби – 25 години принудителен труд за кражба на съветска собственост; 8 години принудителен труд за злоупотреба с хранителни провизии и т.н.

Съдебните процеси срещу „военнопредстъпниците“ в повечето случаи представляват бързи съдебни процедури, където на обвиняемите не се дава шанс да се защитят. В 97,7% от съдебните процеси на обвиняемите не е дадено правото да представят оневиняващи доказателства. Освен това само в 14% от случаите на обвиняемите е осигурена защита от адвокат. Обвиняемите биват заплашвани, изнудвани и измъчвани по време на разпитите. Също така на разпитите почти никога не присъства преводач, а в случаите, когато присъства, показанията на военнопленниците са изменени и извъртани в полза на обвинението (Borchard, 2000: 69). Въпреки това трябва да се отбележи, че разказите на оцелели военнопленници съобщават и за случаи, в които разпитите са минавали без употреба на насилие (Lehman, 1986: 30).

Немските военнопленници – работна сила или политически инструмент?

Лошото икономическо състояние на СССР след Втората световна война затруднява подsigуряването на прехрана не само на военнопленниците, но и на съветските граждани. Оттук обаче изниква логичният въпрос защо Съветският съюз задържа военнопленниците близо 17 години, а не ги освобождава непосредствено след края на войната, както Англия и САЩ.

По време на Втората световна война близо 11 млн. немски войници биват пленени в чужди страни. Отношението спрямо военнопленниците и осигурените условия на живот се различава значително в зависимост от страната, в която те са задържани. Ако в Англия и САЩ военнопленниците разполагат с достатъчно храна и провизии, то в Съветския съюз една голяма част от задържаните умират заради тежките условия на живот и незначителните хранителни дажби. Разликата в отношението към немските военнопленници личи и от западната концепция за възпитаването или превъзпитаването на военнопленниците в духа на демокрацията (Robin, 1995: 17 – 29). В съветските лагери обаче военнопленниците трябва да извършват тежък физически труд в условията на суров климат и недостиг на храна. Ако в западните страни оградите от бодлива тел са премахнати още през 1946 г. и на военнопленниците е дадена възможността да напуснат, то в съветските лагери положението е коренно различно и значителна част от военнопленниците са освободени чак през 1956 г.

Но най-голямата и значима разлика в политиката спрямо военнопленниците в Съветския съюз и западните страни е, че Съветският съюз използва военнопленниците за оказване на политически натиск. Това става ясно още през 1945 г., когато Андреас Хермес (един от основателите на ХДС) е притиснат да заеме по-умерена позиция по въпроса за поземлената реформа⁷⁾ в Съветската окупационна зона. Хермес е заплашен, че ако не оттегли възраженията си относно реформата, синът му Петер никога няма да бъде освободен от пленничество. Въпреки това Хермес не се поддава на съветския ултиматум, а синът му е оставен в съветски плен (Borchard, 2000: 42).

За да разберем по-добре какво е значението на немските военнопленници за Съветския съюз, ще разгледаме тяхната социална структура – в кои възрастови групи попадат военнопленниците, какъв военен ранг и какви професионални умения притежават. Разказите на завърналите се военнопленници оставят впечатлението, че те основно са изпълнявали функцията на безплатна работна ръка. Това схващане обаче трябва да бъде поставено под съмнение, тъй като информацията относно броя, възрастта, военния чин и професиите на военнопленниците ни навеждат по-скоро на мисълта, че Съветският съюз задържа военнопленниците чак до 1956 г. не заради крещящата си нужда от работна сила, а заради възможността пленниците да бъдат използвани за политически цели.

На 4 май 1945 г. главното командване на Червената армия подава информация към руската информационна агенция ТАСС, че немските военнопленници в СССР наброяват близо 3 180 000 души⁸⁾. Две години по-късно, на 14 март 1947 г., външният министър Молотов заявява, че от май 1945 до март 1947 г. общо 1 003 974 немски военнопленници са били освободени и само 890 532 души все още се намират в плен (Böhne, 1966: 127). Молотов не споменава

нищо за смъртни случаи. Противоречивото му изказване оставя впечатлението, че в Съветския съюз никога не е имало повече от 1,9 млн. немски военнопленници. При това положение първоначалното съобщение от 4 май 1945 е прието от немската общественост за невъзможно⁹⁾. В друго съобщение на ТАСС от 24 януари 1949 г. се заявява, че по-голямата част от военнопленниците вече трябва да са репатрирани и че останалата част ще бъдат освободени до края на годината (Borchard, 2000: 44). На този етап никой не може да си представи, че всеки трети военнопленник е загинал и че останалата част от оцелелите ще бъдат задържани за още 7 години по лагерите.

По-голямата част от военнопленниците са на възраст между 25–30 и 35–40 години. Интересно е да се отбележи, че в периода между 1950 – 1954 г. се съобщава за военнопленници преобладаващо над 50-годишна възраст (Borchard, 2000: 46). Това означава, че в годините до 1954 г. Съветският съюз е освобождавал главно по-младите военнопленници. Но ако СССР е използвал немските военнопленници главно като евтина работна ръка, то тогава не е ли парадоксално, че в лагерите са задържани само по-възрастните затворници?

Друго, което прави впечатление, е, че по-голямата част от военнопленниците, задържани в лагерите до средата на 50-те години, не се занимават с индустриална работа, а с хуманитарни професии. Ако през 1947 г. 62% от лагерниците са били индустриални работници, то до 1954 г. този процент вече е спаднал на 42% (Borchard, 2000: 46). Тук отново изниква въпросът защо точно хората, имащи опит в индустриалната работа, биват освобождавани първи от лагерите, при положение че се предполага, че точно такива кадри биха били от най-голяма полза за СССР.

Статистиката относно военния ранг на задържаните войници също действа в полза на аргумента, че основна причина за дългия престой на военнопленниците в съветските лагери не е дейността им като евтини работници. От осъдените военнопленници 65% са подофицери и редови войници, а не офицери, както отначало предполагат разузнавателните служби (Borchard, 2000: 46). Процентите подсказват, че задържането на войници с по-нисък чин не цели да се предотврати създаването на нова армия, защото в такъв случай именно офицерите щяха да бъдат задържани до последно.

Освобождаване

До 1956 г. в съветските лагери са останали около 10 000 немски военнопленници на възраст над 50, с нисък военен чин и без особен професионален опит в индустриалната работа. Това ни навежда на мисълта, че останалите военнопленници са използвани не като работна сила, която в тези си измерения би била твърде незначителна за мащабите на Съветския съюз, а за запазване на преимущество във воденето на дипломатическите отноше-

ния със западните страни, и особено с ФРГ, в условията на навлизащата в нова фаза Студена война.

Завръщането на немските военнопленници представлява един от най-ключовите моменти, символизиращи провалените немски амбиции. Ако по време на войната войниците на Хитлер са били готови да покорят света, то няколко години по-късно същите тези войници се завръщат в окупационните зони като изтощени, недохранени и болни военнопленници. Репатрирането на военнопленниците е важен момент, който изправя победената германска нация пред жестоката следвоенна реалност.

По време на конференция на външните министри в Москва през 1947 г. съюзниците се договарят да репатрират немските военнопленници до 31 декември 1948 г. (Biess, 2006: 45). Западните страни до голяма степен изпълняват този срок. Съветският съюз обаче задържа военнопленниците чак до 1956 г.

Първото масово освобождаване на немски военнопленници от съветските лагери започва към средата на 1946 г. От този момент нататък близо 2 млн. немци са освободени от Съветския съюз. В това число влизат не само военнопленници – 1 125 352 души, но и цивилно население – близо 60 000 души, които са осъждани и изпращани в същите лагери като военнопленниците. В тези 2 млн. влизат и близо 25 000 жени, служещи в немската армия, които са задържани и третирани от Червената армия като военнопленници (Biess, 2006: 45). Последната вълна на масово освобождаване на военнопленници завършва през май 1950 г. Останалите 26 000 военнопленници и цивилни, които са осъдени като „военни престъпници“, са освободени на две вълни – през 1953/54 и 1955/56 г. (Biess, 2006: 45).

Непосредствено след края на войната репатрирането на военнопленници се извършва хаотично и без установени процедури. Чак след първото масово освобождаване на военнопленници от съветските лагери през 1946 г. започва да се изгражда мрежа от лагери за временно настаняване, което внася по-голям ред в процеса на репатриране. По време на престоя си в тези лагери освободените военнопленници получават храна, дрехи и медицинска помощ. На освобождаваните са издавани сертификати, даващи им правото на пребиваване в съответните окупационни зони, както и купони за храна (Biess, 2006: 46). По време на краткия си престой във временните лагери завръщащите се войници за пръв път се сблъскват със следвоенната реалност в окупирана Германия.

Освобождаването на последните 10 000 немски военнопленници от съветските лагери става възможно след посещението на Аденауер в Москва от 9 до 13 септември 1955 г. (Schwartz, 1997: 166). Конференцията в Москва представлява важен момент в немската следвоенна политика. 10 години след края на Втората световна война и в разгара на Студената война канцлерът на ФРГ е посрещнат в Москва за преговори по въпро-

сите за освобождаването на немските военнопленници, сключването на дипломатически отношения и обединяването на Германия. По време на визитата си Аденауер трябва да действа внимателно – от една страна, той трябва да демонстрира лоялността си към Запада и да не прави изявления, които биха могли да се интерпретират като признаване на съветския режим в ГДР. От друга страна, той трябва да лавира между съветските искания за сключване на дипломатически отношения и немските искания за освобождаване на немските военнопленници (Schwartz, 1997: 169 – 170). Ако немската делегация не покаже желание да изпрати посланик в Москва, то тогава Съветският съюз ще направи освобождаването на немските военнопленници изцяло зависимо от установяването на дипломатически отношения. Тук отново поведението на съветската страна подсказва, че останалите в съветски плен войници имат значението по-скоро на разменна монета при провеждането на политически преговори, отколкото на действителна работна сила.

Десет години след края на войната и последните оцелели немски военнопленници се завръщат у дома. След като са преживели ужасите на войната, пленяването в чужда страна, лишенията, мизерията и тежкия принудителен труд в лагерите, те се прибират в родината, която сега е неузнаваема, разделена и контролирана от Великите сили. Въпреки че завърналите се военнопленници разказват, че основната им функция по време на съветския плен е била принудителният труд, трябва да се отбележи, че за Съветския съюз те са представлявали не толкова работна сила, колкото инструмент за оказване на политически натиск в условията на Студената война.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Посоченият от А. Лееман брой на попадналите в плен при Сталинград немски войници е 91 000, но според други автори, като Франк Бийс, заловени в битката надхвърлят 110 000. Виж *Biess, F. Homecomings*, p.20.
2. Точният брой на пленените немски войници при Сталинград не е ясен. Албрехт Лееман посочва, че военнопленниците са не повече от 91 000. Виж: *Lehman, A. Gefangenschaft und Heimkehr*, S.10. Различни цифри посочва Рюдигер Оферманс. Според него обкръжените при Сталинград са близо 195 000, от които 60 000 умират, 25 000 успяват да избягат на Запад, а 110 000 попадат в плен. Според Оферманс само 5000 от пленените по-късно се завръщат у дома. Виж: *Overmans, R. Soldaten hinter Stacheldraht* S.34.
3. *Helmut Gollwitzer, "...und führen, wohin du nicht willst"*, München, 1959, S.81.
4. *R. Maurach, Die Kriegsverbrecherprozesse gegen deutsche Gefangene in der Sowjetunion*, 1950, S.17. Въпросът за унаследяването на юриди-

ческите договорености, приети от царска Русия, и валидността им за новия съветски режим е спорен. Според Александър Бланк Съветският съюз се придържа към Хагските конвенции от 1907 г. и Женевските конвенции от 1929 г. Но от третирането на военнопленниците става ясно, че международните договорености относно военнопленниците не са спазени. Виж Alexander Blank, *Die deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR*, 1970, S.50.

5. Abkommen betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkriegs [Haager Landkriegsordnung], 18. Oktober 1907, Zweites Kapitel, Artikel 4:
http://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0201_haa&object=pdf&st=&l=de (10.08.2015).
6. Въпреки че международна комисия доказва, че пленените полски войници са убити от Червената армия, съветската власт се опитва да стовари вината върху Германия. Чак през 1992 г. Русия официално поема отговорността за Катинското клане. Виж Overmans, R., *Soldaten hinter Stacheldraht*, S.84.
7. Поземлената реформа в Съветската окупационна зона от 1945 г. цели прогонването на собственици на малки предприятия и имоти, по-големи от 100 хектара, и експроприирането на тяхната собственост в полза на поземления фонд. Съветското военно управление интернира голяма част от едрите земевладелци в лагери. Виж Borchard, M., *Die Deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion*, S.42.
8. Съобщението е препредадено от *Neue Zürcher Zeitung*: “Die deutschen Kriegsgefangenen”, от 20.08.1947.
9. *Neue Zürcher Zeitung*: “Die deutschen Kriegsgefangenen”, 20.08.1947.

REFERENCES/LITERATURE

- Biess, F. (2006). *Homecomings. Returning POWs and the Legacies of Defeat in Postwar Germany*. Princeton University Press.
- Böhne, K. (1966). *Die deutschen Kriegsgefangenen in sowjetischer Hand – Eine Bilanz*. München.
- Borchard, M. (2000). *Die Deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion. Zur politischen Bedeutung der Kriegsgefangenenfrage 1949 – 1955*. Düsseldorf.
- Cartellieri, D. (1967). *Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion. Die Lagergesellschaft*.
- Lehman, A. (1986). *Gefangenschaft und Heimkehr. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion*. München, Beck.
- Maurach, R. (1950). *Die Kriegsverbrecherprozesse gegen deutsche Gefangene in der Sowjetunion*.
- Overmans, R. (2000). *Soldaten hinter Stacheldraht, Deutsche Kriegsgefangene des Zweiten Weltkriegs*. München.

- Robin, R. (1995). *The Barbed-Wire College. Reeducating German POWs in the United States during World War II*. Princeton University Press.
- Schwartz, H.-P. (1997). *Konrad Adenauer: From the German Empire to the Federal Republic, 1876 – 1952*. Berghahn, Books.

THE GERMAN PRISONERS OF WAR IN GULAG AND THEIR IMPORTANCE FOR THE USSR

Abstract. Between 1941 – 1945 around 3,2 million German POWs are confronted with the harsh realities of the Soviet GULAG. From them 1,1 million die of exhaustion, illnesses and hunger. This article will try to follow the journey of the German POWs from the battle field to the labor camps, their way of life during captivity and the challenges surrounding their repatriation. A considerable part of the POWs stay in the Soviet camps up until 1956. Here we will try to answer the question whether their long captivity lies in the Soviet's demand for cheap labor or in the Soviet's willingness to use the German POWs as an instrument for applying pressure on the Western powers and the FRG.

✉ **Ms. Hristina Pavlova**

Department of History
Humboldt University of Berlin
6, Unter den Linden
10099 Berlin, Germany
E-mail: christinapavlova90@gmail.com